

Ivo Andrić u kanonu: identiteti u Proklesoj avliji

Kozina, Karla

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:021787>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-24**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za komparativnu književnost

IVO ANDRIĆ U KANONU: IDENTITETI U *PROKLETOJ AVLIJI*

Diplomski rad

Karla Kozina

Mentorica: dr. sc. Cvijeta Pavlović

Zagreb, 2021.

SADRŽAJ

1. UVOD	3
2. IVO ANDRIĆ I <i>PROKLETA AVLIJA</i>	4
2.1. Kanon i identitet.....	4
2.2. O romanu <i>Prokleta avlija</i>	6
3. PROKLETA AVLIJA U KANONU	8
4. ELEMENTI IDENTITETA: LIKOVI <i>PROKLETE AVLIJE</i>	11
4.1. Fra Petar	12
4.2. Ćamil.....	14
4.3. Latifaga ili Karadžoz.....	19
4.4. Ostali likovi romana	20
5. ZAKLJUČAK	22
LITERATURA.....	24

SAŽETAK

Problem smještanja autora u nacionalni književni kanon jedno je od važnijih pitanja moderne znanosti o književnosti s obzirom da se pojam nacije i države uvelike mijenjao. Rad se bavi istraživanjem uloge književnika Ive Andrića u hrvatskom nacionalnom kanonu. Andrić kao književnik i javna osoba oduvijek je izazivao polemike. Usprkos svemu, njegova se važnost ne može zanemariti. Rad prikazuje elemente identiteta kroz analizu likova romana *Prokleta avlija* (1954.). Dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1961., s obzirom na cjelinu opusa, Andrić je punu estetsku dimenziju dosegnuo - drukčije od uvriježenoga mnijenja u svjetskoj recepciji - upravo romanom *Prokleta avlija* koji je danas dio srednjoškolske lektire hrvatske književnosti. Struktura romana odražava autorovu odluku da u središte pozornosti postavi pitanja identiteta, a ona su se s povijesno-političkim vremenskim odmakom zrcalila u pitanjima kanona.

Ključne riječi: Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, kanon, identitet

ABSTRACT

Ivo Andrić in Canon: Identities in *Prokleta Avlija*

The problem of placing an author into one national literary canon is one of the more important dilemmas of modern literary science due to the fact that the concepts of state and nation have been subject to many changes. This research paper deals with exploring the role of author Ivo Andrić in Croatian literary canon. Andrić as an author and public figure has always caused controversy to which he contributed himself with his literary and public political work. Despite this fact, his value and importance cannot be ignored. The paper will approach the elements of identity of his characters in the novel *Prokleta avlija* published in 1954. The 1961 Nobel Prize laureate, taking into regard the magnitude of his work, Andrić has reached his full aesthetical dimension, different from the accepted opinions in world reception, in the novel *Prokleta avlija* which is today part of the mandatory high school reading list in Croatia. The structure of the novel reflects the author's decision to place, in the focus of the novel, the questions of identity which have mirrored in the question of canon with a temporal and political distance.

Key words: Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, national literature, identity

1. UVOD

Ivo Andrić, književnik i političar, bio je jedna od najutjecajnijih osoba Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Imao je zavidnu diplomatsku karijeru, a 1961. dodijeljena mu je Nobelova nagrada za književnost. Upravo je Nobelova nagrada izdigla Andrića u odnosu na ostale autore i naglasila važnost tadašnje Jugoslavije na književnoj karti svijeta.

Uz Andrića se često povezuje problematika nacionalnog kanona i koncept kanona uopće. Naime, kako će se kasnije prikazati, Andrić je jedan od onih autora kojima se ne može i ne smije pripisati oznaka samo jedne nacionalne književnosti. Razlozi za to su biografski (njegovo podrijetlo i život), ali i karakteristike stvaralaštva i ostavština autora u svijesti nekoliko naroda i država. Uz njegov se život najčešće povezuje pojam jugoslavenstva što je legitimno i opravdano s obzirom na njegove javno objavljene stavove. No, jednako kao i za primjer Čehoslovačke, pa i Austro-Ugarske Monarhije i sl., postoje modeli po kojima se razrješuju nacionalni kanoni i identitetski elementi.

U ovom se radu problemu Andrićeva smještanja u hrvatski kanon pristupa iz perspektive analize romana *Prokleta avlija*, u kojemu Andrić promišlja pitanja identifikacije i u kojem je postavio uzor pripovjedačke vještine te dokazao „trijumf poezije nad historijom“ (Frangješ). U fokusu će biti problem identiteta likova *Proklete avlije* (fra Petar, Ćamil, Latifaga ili Karađoz, ostali likovi romana). Također će se prikazati važnost romana u opusu autora, često zanemarivanog bez obzira na njegovu iznimnu estetsku vrijednost, ali danas ipak kanoniziranog kao lektirni naslov. Zaključno, rad će objediniti teze koje opravdavaju položaj i važnost Ive Andrića u hrvatskom književnom kanonu uzimajući u obzir fluidnost identiteta koju i Andrić naglašava kroz svoje likove.

2. IVO ANDRIĆ I *PROKLETA AVLIJA*

2.1. Kanon i identitet

Ivo Andrić (1892. – 1975.) osobnošću i djelom i desetljećima nakon svoje smrti izaziva rasprave i polemike. Rođen u Travniku u Bosni i Hercegovini, koja je tada bila dio Austro-Ugarske Monarhije, po roditeljima Hrvat, svjesno je i svojevrijedno odabrao stvarati na ekavici kao i mnogi hrvatski književnici njegove generacije. Andrić se ističe po tome što je ostao ustrajan u takvom opredjeljenju čak i nakon što je većina književnika napustila takvu konverziju. Također je većinu života proveo u Beogradu. Kako se navodi u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji*, razlozi njegove selidbe u Beograd nisu bili jednostavni:

„Iako je među hrvatskim književnicima stekao nekoliko prijatelja, nije se uspio prilagoditi prilikama koje su vladale u Zagrebu, nije imao posla ni sredstava za pristojan život. Prihvatio je poziv T. Alaupovića, koji je u to vrijeme bio ministar vjera u vladi Kraljevine SHS, da dođe u Beograd i zaposli se u njegovu ministarstvu. U rujnu 1919. godine definitivno je napustio Zagreb i Hrvatsku“ (Hrvatska književna enciklopedija, 2010., 29).

Obavljao je različite diplomatske i političke funkcije u Kraljevini Jugoslaviji, i kasnije, u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Bitna činjenica koja naglašava njegovu važnost u Jugoslaviji jest da je bio prvi predsjednik Saveza književnika Jugoslavije i da mu je 1961. dodijeljena Nobelova nagrada za književnost, čime je postao prvi književnik s prostora tadašnje Jugoslavije koji je dobio to svjetsko književno priznanje. S obzirom na dubok trag koji je ostavio u književnosti, ali i na problematična mjesta njegove biografije, pitanje koje se često postavlja u kontekstu Ive Andrića je sljedeće: kako „katalogizirati“ njegovo djelo i koji je odnos njegova romana *Prokleta Avlija* prema čitavom kanoniziranom opusu. U literaturi i publicistici česta je sintagma „ovih prostora“ kao prostora Ive Andrića, a odnosi se na države koje su nekada bile u sastavu bivše države SFRJ, a ponajprije na Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Srbiju koje uokviruju identitetsko određivanje Ive Andrića i njegova opusa. Andrić svojim životom i djelovanjem nimalo nije pripomogao razrješavanju dilema njegove nacionalne pripadnosti. Kako navodi Musa:

„Još kao pripadnik Mlade Bosne u svojoj mladosti Andrić je pokazivao izrazitu pripadnost jugoslavenstvu, ali nikad nije negirao svoje hrvatstvo niti se kad izjašnjavao Srbinom (o tome postoje brojni dokumenti). Je li Andrić prihvaćao

jugoslavenstvo zbog ideala iz mladosti ili pak zbog visoke službeničko-diplomatske karijere ili zbog inih razloga, nagađa se. Koliko se udaljavao od Zagreba i Hrvatske, a približavao jugoslavensko-srpskoj metropoli, vidi se u nizu njegovih postupaka. Ako je i prešućivao hrvatstvo, je li bilo trenutaka da ga obznani i da mu se vrati, o čemu također ima nekih svjedočenja. Je li se on želio vratiti u Zagreb i je li ga odbila službena vlast ili je pak ratna situacija upozorila ovog razborita diplomata da mu je najbolji izbor ostati u Beogradu, sve su to upiti i dvojbe na koje Andrić ne odgovara pa na taj način, možda i namjerno, u jednu ruku, pridružuje se mnogima što mistificirajući taj fenomen pobuđuju znatiželju čitateljske publike“ (Musa, 2012., 176).

Kao što se može zaključiti, politička kompleksnost vremena u kojem je Andrić živio i njegova važna društvena uloga u Beogradu dodatno su zakomplicirale njegove osobne stavove prema pitanju identiteta. Jedan od zaključaka koji se nesumnjivo može izvući jest da Andrić nije odbio svoj hrvatski identitet i može ga se promatrati kao hrvatskog književnika. Nadalje, uzimajući u obzir njegov opus, o kojem će biti riječ kasnije u radu, ističu se djela koja su u skladu s hrvatskim književnim stvaranjima tog vremena te tematike povezane uz hrvatski narod, primjerice život hrvatskih franjevaca u Bosni i sl. Osim aspekta hrvatstva, kod Andrića se mora uzeti u obzir i njegovo političko opredjeljenje, odluka da život provede u Beogradu i sl. Sve ove činjenice doprinose generalnom zaključku da je Andrićev identitet mnogostruk i fluidan te da se, uz pripadanje hrvatskom nacionalnom kanonu, može odrediti pripadanje bosanskohercegovačkom, srpskom i hrvatskom nacionalnom kanonu. Andrićeva je situacija sve samo ne jednostavna, čemu je i on sam pridodao tijekom života, a ovaj će se rad fokusirati na problem identiteta likova u romanu *Prokleta avlija* te kako se ti problemi mogu povezati s Andrićevim mjestom u kanonu jedne ili više nacionalnih književnosti. Fluidnost i izmještanje Andrićeva vlastitog identiteta nesumnjivo su dokazani, a on analizira iste probleme kroz svoje likove uz geografski odmak i // njihovo izmještanje u prostor Turske.

Problem kanonskog smještanja Ive Andrića jedna je od najstalnijih i najfrekventnijih tema hrvatske, srpske i bosanskohercegovačke književne povijesti i komparatistike. Također ne jenjava ni interes za proučavanjem njegova života i opusa iz različitih perspektiva (Martens, 2020., Martens, 2021., Meić, 2021.) ni interes za analizu romana *Prokleta avlija* (Visković, 1998.).

2.2. O romanu *Prokleta avlija*

Kraći roman *Prokleta avlija* je objavljen 1954. godine, ali neki teoretičari navode kako je samo djelo nastajalo duži niz godina. Prema Nemecu: „Ljubi Jandriću, svome Eckermannu, priznao je da je rukopis *Avlije* prvotno trebao imati više od 250 stranica. Trebala je to biti razvedena priča, možda čak i kronika u stilu prvih dvaju romana“ (Nemec, 2016., 286). Smatra se da je Andrić uvelike skratio i sažeo početni opseg romana na izdanje koje je dostupno danas i sastoji se od oko 100 stranica.

Radnja romana prati događaje iz života bosanskog franjevca fra Petra kada je zabunom zatvoren u istambulski zatvor Deposito, drugog imena Prokleta avlija. Iako radnja sumirana u jednoj rečenici zvuči jako jednostavno, bitno je naglasiti kako je to samo osnovni okvir radnje. Unutar njega, na nelinearan način, umetnute su radnje koje prate i opisuju život upravitelja zatvora Karađoza i život mladića Ćamila s kojim se fra Petar sprijateljio tijekom boravka u zatvoru. Po Nemecu: „Da bi se dospjelo do *narativne jezgre* – arhetipske, kain-abelovske priče o braći suparnicima i Ćamilovoj bolesnoj identifikaciji sa sultanom Džemom – potrebno je »proći« kroz više okvira (»ovojnica«), od kojih svaka ima svojeg pripovjedača i/ili posrednika“ (Nemec, 2016., 289). Priče koje prethode ovoj ne završavaju se već se nastavljaju jedna na drugu. Time se postiže dojam da priča i pripovijedanje nikad nisu dovršeni, da pripovjedač uvijek može reći još. Također je i redosljed događaja iznesenih u knjizi poprilično fluidan, odnosno knjiga počinje pripovijedanjem neimenovanog mlađeg svećenika nakon smrti fra Petra koji kroz prozor njegove sobe promatra njegov grob. Iz teksta se daje zaključiti kako je taj svećenik bio blizak s fra Petrom i on mu je često pričao piče iz svog života. Radnja se zatim premješta na pripovjedača u 3. licu koji opisuje boravak fra Petra u Avliji. On u Avliju ne dopijeva svojom krivnjom već zabunom zbog krivo protumačenog pisma dok je bio na diplomatskoj misiji u Istanbulu. Tijekom boravka u zatvoru, iznimno se sprijatelji s mladićem Ćamilom, a njihovo neočekivano prijateljstvo dovodi do samog središta romana u kojem se opisuje život nesretnog turskog sultana Džema. Ćamilova sudbina ostaje nepoznata, fra Petar napusti zatvor i provede osam mjeseci u progonstvu u Akri da bi se naposljetku vratio u svoj samostan. Posljednje poglavlje romana zaokružuje cjelinu jer još jednom vraća čitatelja u trenutke nakon smrti fra Petra gdje mladi fratar sluša kako se prebrojava ostavština fra Petra u sobi do njegove. Nelinearnošću radnje, promjenama pripovjedačkog lica i umetnutim epizodama postiže se slojevitost radnje i osjećaj nedovršenosti. Također,

nedostaje mnogo detalja o životu fra Petra te se stječe dojam kako bi ovaj roman mogao biti samo jedan u nizu od više njih u kojima je fra Petar glavni lik. Zaključno, Čamilova sudbina ostaje potpuno nepoznata i ostaje na razini nagađanja i pretpostavki. Suprotno tome, zatvor Deposito i način na koji je opisan odaje dojam neprolaznosti i postojanosti. Što god se desi, zatvor ostaje – trajna i stabilna točka u svijetu koji se neprestano mijenja.

3. PROKLETA AVLIJA U KANONU

Pitanje kanona svjetske književnosti, ali i kanona pojedinih, nacionalnih književnosti jedno je od onih pitanja u domeni proučavanja književnosti na koja se nikada ne može dati jedinstven, sveobuhvatan odgovor bez rizika da se jedan njegov aspekt zanemari. Osnovne se dvojbe mogu svesti na sljedeće: tko i zašto ulazi u kanon? *Tko* se naravno odnosi na autore, a *zašto* na njihova književna postignuća, odnosno djela. Kada su u pitanju kanoni nacionalnih književnosti, dodatan je problem u izboru onog što ulazi u nacionalnu književnost. Ivo Andrić i njegova djela amblematski su primjer problema smještanja autora u kanon jedne nacionalne književnosti. Problem je bio prisutan i za njegovog života, a nakon smrti i, pogotovo, nakon raspada Jugoslavije 1990. godine, poprimio je i političku dimenziju. Kako navodi Nemeć: „Ako na ikoga s ovih prostora, odrednica »jugoslavenski pisac« mogla se na Andrića primijeniti opravdano i bez ostatka. Vjeran ideji jugoslavenstva od mladosti do kraja života, on je i kao pisac i kao čovjek pripadao u pravom smislu riječi »jugoslavenskom kulturnom prostoru«“ (Nemeć, 2016., 97). Andrić je svojim životom i djelima dokazao da postoje autori koji mogu istovremeno funkcionirati unutar više nacionalnih književnosti. Nadalje, Meić ističe sljedeće o Andrićevom opusu unutar hrvatske književnosti: „*Nemiri* su, kako je razvidno, znatno kompleksniji semiotički sustav. Oni su ogledni primjer autorovih stvaralačkih metamorfoza, te svojevrsna poetska refleksija previranja na onodobnoj (hrvatskoj) književnoj sceni. S njom je Andrićev opus literarno korespondirao prije, u vrijeme i nakon objavljivanja *Nemira*“ (Meić, 2018., 278). Dakle, Andrić od samih svojih početaka književnim djelovanjem prati tokove i uklapa se u hrvatsku književnost. Također je bitno pitanje kako relevantni hrvatski povjesničari književnosti tretiraju Andrića. Meić je komparativnim pristupom ponudila sljedeći odgovor:

„Za Slavka Ježića, Dubravka Jelčića, Krešimira Nemeća i Slobodana Prosperova Novaka, po sve mu sudeći, nema dvojbe – Andrić je dio hrvatske književnosti. S tim da treba napomenuti da su Ježić, Nemeć i Milanja Andrićev opus analizirali djelomično. Nemeć je analizirao samo Andrićeve romane, Milanja Andrićevo pjesništvo. Ježić se u svome književnopovijesnom istraživanju zaustavio na 40-tim godinama 20. stoljeća, tj. upravo u periodu nakon kojeg je Andrić objavio neka od

svojih najvažnijih djela. Imajući to na umu ostaje otvorenim pitanje kako bi tretirao njegov opus kao zaokruženu cjelinu“ (Meić, 2012., 124).

Kao konačni zaključak, na temelju ovih, ali i generalnog mišljenja hrvatskih književnih akademika, može se zaključiti da je Ivo Andrić svojim književnim djelovanjem nesumnjivo dio hrvatske književnosti, ali i da ta nacionalna odrednica ne može biti i nije jedina kojom ga se opisuje. Svojim je djelovanjem zadužio cijeli prostor zemalja bivše Jugoslavije i istaknuo te zemlje na književnoj karti svijeta. Osvajanjem Nobelove nagrade za književnost 1961. godine, Andrić i službeno ulazi u kanon svjetske književnosti na mjesto koje mu u potpunosti pripada. Kako navodi Hergešić:

„A kako Nobelova nagrada ne predstavlja samo međunarodnu počast i veliki novčani iznos nego i snažni stimulans prevodiocima cijelog svijeta, to je svjetska popularnost Ive Andrića nakon stokholmskog izbora znatno porasla. Time se pak okoristila i čitava naša književnost, jer su se stari i novi štovatelji Andrićevih djela zainteresirali za druge naše tekstove i ličnosti. Jer književnost koja je svijetu dala Andrića ne može biti siromašna ili, općenito uzevši, neinteresantna“ (Hergešić, 1969., 115 – 116).

Važnost osvajanja Nobelove nagrade ne mora se posebno isticati. Od svog osnutka 1901. godine do danas najznačajnije je priznanje za književnost na svjetskoj razini. Dobitnik nagrade može očekivati veliku medijsku pozornost koja posljedično dovodi do većeg interesa za dotadašnji rad. Hergešić također zaključuje:

„Nagrada za književnost smatra se velikim međunarodnim priznanjem koje nagrađenom pribavlja automatski nove mase čitalaca, a sama je po sebi dovoljna da pisca učini milijunašem. A sve to bez obzira na pripadnost nacionalnu, dakako u načelu, jer je praksa nešto drukčija. No intencije zakladnika nisu švedske, ni skandinavske, ni evropske nego svjetske“ (Hergešić, 1969., 9 – 10).

Činjenica da je Andrić osvojio nagradu baš kada ju je osvojio nije nimalo slučajna. Postoje različiti kriteriji za dodjelu nagrade uz uvjet književne izvrsnosti i iznimnosti. Također je bitno uzeti u obzir trenutnu političku situaciju. Po Hergešiću: „Kako bilo, stav što ga zauzima Švedska akademija ne da se odijeliti od opće situacije u svijetu, pa je popis nagrađenih književnika zanimljivo svjedočanstvo o kulturno-političkim strujanjima kroz

posljednjih sedam, umalo osam decenija“ (Hergešić, 1969., 16). Ne može se donijeti zaključak kako je izbor potpuno podložan političkim okolnostima, ali svakako je i to relevantan faktor koji se može promatrati kroz sve godine izbora. Hergešić nadalje također specifično navodi kriterije odnosno uvjete koji se uzimaju u obzir pri izboru:

„Tko može, tj. tko ima šansa da postane književni nobelovac? U načelu svaki književnik koji je kvalitetan, a poznat je izvan granica svoje domovine. Time se za mnoge, štoviše, za većinu nameće pitanje prijevoda. Šansa br. 1 su prijevodi i kritički osvrti na te prijevode. Tome pripomažu (šansa br. 2) putovanja, boravci u inozemstvu, književne turneje i – dabome – društvene veze. I kao dodatak koji uključuje spomenute »šanse«: diplomatska služba“ (Hergešić, 1969., 10).

Često se navodi da je Andrić osvojio Nobelovu nagradu za roman *Na Drini ćuprija*. Taj roman možda i najbolje utjelovljuje cjelokupno Andrićevo stvaralaštvo, ali zasigurno nije isključivi razlog. Književna kritika zapadnoga kruga rado se pozivala na okrutnu egzotičnost u tom romanu. No roman *Prokleta avlija* spominje se kao jedan od najuspjelijih. Primjerice, po Nemecu: „Andrić je u *Proklesoj avliji* na samo stotinjak stranica ostvario pravo čudo pripovjedačkog umijeća. Teško je, čak i u relacijama svjetske književnosti, pronaći sličan primjer takva sklada umjetničke konstrukcije, takve slojevitosti značenja i bogatstva podteksta na tako suženom tekstualnom prostoru. S minimumom verbalne mase postigao je maksimalan estetski učinak“ (Nemec, 2016., 286). Slični primjeri pohvalnih izraza za taj roman mogu se pronaći u svim relevantnijim prikazima, primjerice u *Leksikonu hrvatskih pisaca* iz 2000. godine ili u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji* iz 2010. godine. Postavlja se pitanje zašto je Andrić poznatiji po drugim djelima, mahom romanima, iako se ovaj roman ističe kao vrhunac umjetničkog izražaja pa čak i u kontekstu svjetskih djela? Jedan je od razloga sigurno recepcija djela u specifičnom povijesnom trenutku u kojem je objavljen. Iako se može zaključiti kako Andrić nije imao na umu političku subverzivnost romana, s obzirom kada je objavljen i u kojem političkom režimu, roman se itekako mogao čitati kroz prizmu tadašnjeg režima i totalitarne, sveobuhvatne vlasti kakva je prikazan u romanu. Nadalje, s obzirom da je fokus postavljen na vremensku i prostornu udaljenost romana od trenutnih događaja tog vremena, također se može zaključiti da su drugi romani bliži mentalitetu čitateljske publike ovih prostora. Romani koji prikazuju prošlost Bosne, tzv. staru Bosnu, i suživot različitih naroda i religija na manjem geografskom prostoru su i danas aktualne teme.

4. ELEMENTI IDENTITETA: LIKOVI *PROKLETE AVLIJE*

Osim analize elemenata identiteta likova u *Proklesoj avliji*, relevantno je uzeti u obzir i elemente i problematiku identiteta autora, poglavito kada je u pitanju autor kao Ivo Andrić čija je ostavština obilježena problemom nacionalnog identiteta.

Kao što navodi i Lujanović: „Kada govorimo o izvantekstualnim taktikama na Andrićevo primjeru, navest ću zaključak Radovana Vučkovića (2002:343) prema kojem je Andrić pisac kod kojeg je nužno uzeti u obzir biografiju, iako je Andrić sam neprestano osporavao taj aspekt pristupa interpretaciji vlastitih tekstova“ (Lujanović, 2018., 46). U svakom slučaju, poteškoće kroz koje je Andrić prolazio tijekom svog života koje se tiču njegove nacionalne neopredijeljenosti svakako su se reflektirale i na likove koje je iznosio u svojim djelima. Kako tvrdi Ivon: „Važno je naglasiti kako je Andrić duboko svjestan vjerske raznolikosti bosanskog prostora, također i "tereta" koji ona nosi. U svojim romanima konstantno se referira na naznačene apsurdne kulturne podjele“ (Ivon, 2012., 302). Ovakav je pristup posebno vidljiv u tekstu u sceni u kojoj Ćamil po prvi put dolazi u ćeliju fra Petra i dvojice Bugara koji na njega reaguju s očitom nelagodom samo zbog njegovog turskog podrijetla. „Brzi, kosi pogledi koje su dvojica Bugara izmjenjali prvo između sebe a zatim obojica sa fra Petrom. Strelovit ali nedvosmislen izraz negodovanja, opreza i odbojne solidarnosti: Turčin!“ (Andrić, 1964., 41). Dakle, Bugari su iz jednog pogleda na Ćamila zaključili sve o njegovom podrijetlu i ne uspijevaju sakriti svoje nezadovoljstvo. Ta je reakcija tim apsurdnija ako se uzme u obzir činjenica da Ćamil nije bio samo Turčin već da je imao i grčko i tursko podrijetlo. Bitno je istaknuti i scenu koja se dogodila pri službenom upoznavanju fra Petra i Ćamila. „Kazali su i svoja imena. Mladić se zvao Ćamil. Fra Petar je rekao svoje, prećutavši zvanje“ (Andrić, 1964., 43). Andrić je ovdje u nekoliko kratkih rečenica rekao puno više nego što se možda čini na prvi pogled. Fra Petar prešućuje svoje zanimanje turskom mladiću jer ne želi da njegovo očito pripadanje katoličkoj vjeri napravi razdor i unese nemir u njihov odnos. Dakle, on očekuje stereotipe i netrpeljivost koje Ćamil može imati prema njemu zbog toga što pripadaju dvjema različitim religijama. Ovo su dvije scene koje su posebno indikativne za generalni pristup identitetima u romanu. Dakle, jedan identitet je u povoljnijem položaju od drugih, odnosno stvaraju se stereotipi o Turcima i pripadnicima muslimanske religije te skrivanje identiteta

i pripadanja katoličanstvu zbog očekivanja netrpeljivosti i stereotipa. U daljnjoj analizi romana, fokus će biti stavljen na pojedinačne likove koji čine okosnicu radnje. To su fra Petar, Ćamil, Karađoz i karikature brbljavaca Haim i Zaim te kolektivni identitet svih neimenovanih zatvorenika u Avliji.

4.1. Fra Petar

Čak i pri prvom čitanju romana, očigledno je da je fra Petar glavni lik. Kao što Nemeč tvrdi: „Fra Petar, možda najmarkantnija figura u cijelom Andrićevom opusu, javlja se u različitim ulogama u nizu novela (*Trup, Čaša, U vodenici, Šala u Samsarinom hanu*). U *Proklesoj avliji* on je kazivač, slušatelj i posrednik priča, ali u nekim dijelovima romana i fokalizator i djelatni lik“ (Nemeč, 2016., 289). Početno i završno poglavlje te tematska okosnica djela oslanjaju se na njegov život odnosno smrt. Samim time, za očekivati je da se o fra Petru zna najviše. Kod *Proklete avlije* situacija je gotovo suprotna. Fra Petar je poznao turski jezik, da je bio poslan na misiju u Tursku i tako zabunom završio u zatvoru i da je izvjesno vrijeme nakon oslobođenja umro u samostanu u Bosni. Sve ostale informacije i stavove koji su izneseni o njemu primjećuju se kroz razgovore s mladićem Ćamilom ili kroz promišljanja o njemu i njegovoj sudbini. Uočljivo je da ga se nijednom ne oslovljava bez riječi fra. Njegovo pripadanje franjevačkom redu neizostavan je i nedjeljiv dio njegovog identiteta osim u trenutku kada on sam to prešućuje pri upoznavanju s Ćamilom. Razgovori između Ćamila i fra Petra se mogu promatrati kao psihoterapiju razgovorom, koju Freud ističe kao optimalnu za rad s pacijentima¹. Tijekom tih razgovora, Ćamil fra Petru prepričava cijelu životnu priču davno preminulog sultana Džema s kojim se on poistovjetio. Fra Petar tada preuzima ulogu liječnika, a Ćamil je pacijent: „Fra Petar se nije pravo ni sećao kad je u stvari počela ta priča bez reda i kraja. Isto tako nije odmah ni pravo primetio trenutak, teški i odlučni trenutak, u kome je Ćamil jasno i prvi put sa posrednog pričanja tuđe sudbine prešao na te lične ispovesti i stao da govori u prvom licu“ (Andrić, 1964., 85).

Također je prisutan element negativnog transfera između pacijenta i liječnika. Tim pojmom se označava situacija u kojoj pacijent prestaje objektivno promatrati svog

¹ Eagleton, Terry: *Književna teorija*. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1987.

liječnika, ali i liječnik pacijenta. Odnos prestaje biti samo profesionalan, nego postaje i subjektivan. Za pacijenta liječnik počinje predstavljati osobu od povjerenja s kojom želi imati prijateljski ili čak ljubavni odnos. Poznata je sintagma kako u osobi pacijenta počinje prepoznavati osobu majke. Za liječnika taj odnos također postaje previše osoban i ometa u profesionalnom pristupu problemima koji muče pacijenta². Ovaj element je u romanu prisutan ponajviše u odnosu fra Petra prema Ćamilu. On je svjestan da je Ćamil bolestan, da ga mora zaustaviti u njegovim zabludama, ali se ne uspijeva na to konačno odlučiti. Počinje suosjećati s njim iako zna da je to na njegovu štetu i da će, što dulje on živi u svojoj zabludi, stanje postajati samo gore i gore. „U sve većoj nedoumici, sa zebnjom, žaljenjem, i teško prikrivenim nemirom, fra Petar je i dalje slušao priču. Kad bise uveče odvojio od Ćamila i razmišljao o njemu i njegovom slučaju (a nemoguće je bilo ne misliti na to), on bi prebacivao sebi što ga jasno i odlučno ne zaustavi na putu koji očigledno ne vodi dobru, što ga ne prodrma i ne trgne iz njegove zablude“ (Andrić, 1964., 85 – 86).

Nakon slušanja Ćamilove priče, i fra Petar je doveden u tešku poziciju koja se može nazvati i nekim oblikom krize identiteta. Nakon što Ćamil prebacuje priču o sultanu Džemu u prvo lice i potpuno se poistovjeti s njim, fra Petar iznosi iznimno osobnu misao u 1. licu iako su događaji do tog trenutka bila opisani u 3. licu. Fra Petar kaže sljedeće:

„Ja! Teška reč, koja u očima onih pred kojima je kazana određuje naše mesto, kobno i nepromenljivo, često daleko ispred ili iza onog što mi o sebi znamo, izvan naše volje i iznad naših snaga. Strašna reč koja nas, jednom izgovorena, zauvek vezuje i poistovećuje sa svim onim što smo zamislili i rekli i sa čim nikad nismo ni pomišljali da se poistovetimo, a u stvari smo, u sebi, već odavno jedno“ (Andrić, 1964., 85).

Pod velikim utjecajem Ćamilovog iskustva fra Petar se i sam bori s osobnim demonima. Ti su osjećaji dodatno potaknuti i psihološkim pritiskom koji se događa zbog boravka u *Avliji*. Pred sam kraj romana i netom prije izlaska iz zatvora, fra Petar proživljava neurotičnu epizodu gdje mu se prividi Ćamil u dimu i s kojim zatim počne razgovor. Zvuk svađe drugih zatvorenika ga je probudio, trgnuo iz tog halucinantnog trenutka. Također je to jedan od rjeđih trenutaka u kojem se fra Petar javlja u svojstvu pripovjedača u 1. licu: „Pa to sam ja sam sa sobom razgovarao! Uplašim se od ludila kao od zarazne bolesti i od

² Ibid.

pomisli da ovdje i najzdravijem čovjeku počinje s vremenom da se muti i priviđa. I stanem da se otimam. Branim se u sebi, naprežem se da se sjetim ko sam i šta sam, odakle sam i kako sam ovamo došao“ (Andrić, 1964., 107). Fra Petar se obraća čitateljima u 1. licu baš u onim trenucima kada je najmanje siguran u sebe i svoj identitet.

4.2. Ćamil

Ako je fra Petar postavljen kao glavni lik romana, može se zaključiti da je mladić Ćamil središnji lik. Upravo oko njegove tragične životne priče fokusira se središnji dio do kojeg se dolazi kroz više ovojnica i radnji. Hergešić na sljedeći način predstavlja lik Ćamila:

„No ako valja birati, istakao bih Ćamila iz Smirne, fiktivnog Džem-sultana, vjerujući da ga autor, Ivo Andrić, od svih svojih likova najviše voli imajući za njega najviše razumijevanja. Bilo bi smiješno postaviti jednadžbu Ćamil = Andrić, ali da je Ćamil iz Smirne piscu *Proklete avlije* neobično blizak, da ga voli i shvaća (a možda mu i zavidi), o tome, čini se, ne bi trebalo sumnjati. To više što je Andrić pišući *Prokletu avliju* ovladao potpuno svojim književnoizražajnim mogućnostima i životnim iskustvom uopće“ (Hergešić, 1969., 124).

Ova Hergešićeva usporedba jako je zanimljiva ako se uzme u obzir pitanje identiteta. Ćamil je lik koji poznaje svoje podrijetlo, upoznao je svoje roditelje i zna odakle dolazi. Isto se može reći za Andrića. S druge strane, usprkos svim poznatim biografskim natuknicama, Ćamil je potpuno izmješten iz prostora u kojem se nalazi. Ne pripada ni majčinom ni očevom narodu, od jednih i drugih je bio previše različit da bi se uklopio. Osjećaj odbačenosti pratio ga je kroz cijeli život i, u konačnici, obilježio ga. Nemeć ističe sličnost Ćamila s likovima drugih Andrićevih djela: „Podsjetimo se da upravo ljudi »bez korijena« igraju važnu ulogu u tematskom sustavu Andrićevih djela. Oni su *iskustvo razlike* i »drugosti« osjetili na svojoj koži; zato se svugdje osjećaju neukorijenjenima“ (Nemeć, 2006., 281). Ključ razumijevanja takve ponavljajuće sličnosti među likovima može se pronaći i u Andrićevom osobnom iskustvu. Kao što je već spomenuto, Andrić se nije najbolje snalazio u Zagrebu, mijenjao je studije po Hrvatskoj i Europi, radio kao diplomat da bi se kasnije skrasio u Beogradu. Tadašnja napeta politička situacija pokušavala je dobiti konačni, opredijeljeni odgovor od Andrića, iako je on ustrajao na ideji

jugoslavenstva. Ono što nije mogao iskazati u potpunosti za života, pokušao je prikazati kroz svoja djela i tragičnu sudbinu lika koji je to najmanje zaslužio. Ćamil je bio obilježen zbog onog što je i, u isto vrijeme, zbog onog što nije u potpunosti.

Ćamil je u roman uveden u 2. poglavlju kada pripovjedač u 3. licu opisuje reakciju fra Petra na dolazak te pridošlice u njegovu ćeliju. On dolazi u Avliju pod sumnjom da je politički urotnik protiv vladajućeg režima. Otac mu je podrijetlom Turčin, a majka Grkinja. Cijeli njegov život pratio ga je osjećaj izoliranosti od vršnjaka i osjećaj nepripadanja. Nije se uklapao ni svojim izgledom ni ponašanjem. Kao što Ivon zaključuje:

„Ćamil je atipičan Turčin, koji u potpunosti negira predodžbu Turaka kakva bi se očekivala u romanu i kakvu su očekivali drugi likovi romana. Sve odrednice koje su trebale potvrditi njegov kulturni identitet izostaju. Njegov fizički izgled, njegova plaha narav i jak intelekt, ljubav prema knjizi potpuno su oprečne onomu što je fra Petar očekivao. Andrić kao da je u potpunosti želio negirati unaprijed zadanu predodžbu koja je bila zastupljena u njegovim ranijim djelima“ (Ivon, 2012., 306 – 307).

Nakon malo vremena, njih dvojica su započela razgovor koji dovodi čitatelja do središta romana. Tijekom tih razgovora, koji se događaju isprekidano i bez prethodne najave, Ćamil fra Petru prepričava cijelu životnu priču davno preminulog sultana Džema s kojim se on poistovjetio. „Fra Petar se nije pravo ni sećao kad je u stvari počela ta priča bez reda i kraja. Isto tako nije odmah ni pravo primetio trenutak, teški i odlučni trenutak, u kome je Ćamil jasno i prvi put sa posrednog pričanja tuđe sudbine prešao na te lične ispovesti i stao da govori u prvom licu“ (Andrić, 1964., 85). On je svjestan da je Ćamil bolestan, da ga barem mora pokušati zaustaviti u njegovim zabludama, ali nije pronašao snagu da to stvarno učini. Počinje suosjećati s njim iako zna da takav stav samo šteti Ćamilu. Također zna da će situacija postajati sve gora dokad god Ćamil bude uronjen u svijet koji si je stvorio. „U sve većoj nedoumici, sa zebnjom, žaljenjem, i teško prikrivenim nemirom, fra Petar je i dalje slušao priču. Kad bi se uveče odvojio od Ćamila i razmišljao o njemu i njegovom slučaju (a nemoguće je bilo ne misliti na to), on bi prebacivao sebi što ga jasno i odlučno ne zaustavi na putu koji očigledno ne vodi dobru, što ga ne prodrma i ne trgne iz njegove zablude“ (Andrić, 1964., 85 – 86).

Kao što Katušić ističe:

„Ćamil je, s druge strane, toliko strastveno i predano proučavao lik Džema Sultana da se s njim u potpunosti i stopio. Ćamilova identifikacija s povijesnim likom razlog je njegova hapšenja, ali kao posljedicu ima i to da više nitko – ni vlasti ni drugi zatvorenici te na koncu ni on sam, pa ni čitatelj – nije siguran radi li se o ludilu ili o prijestupu. Konačno, okosnicu cijele fabule moguće je svesti na pitanje zašto je Ćamil toliko fasciniran likom Džema Sultana da se s njim poistovjećuje, odnosno tko je Ćamil, a tko Džem Sultan“ (Katušić, 2017., 117).

Razlozi za Ćamilovo stanje mogu se pronaći u njegovoj životnoj priči i borbi kroz koju je prošao. Naime, kako ističe pripovjedač Haim na početku 3. poglavlja: „Ćamil je čovek »mešane krvi«, pričao je Haim, od oca Turčina i majke Grkinje“ (Andrić, 1964., 51). Haim kasnije opsežno nastavlja s pričom o Ćamilovoj podijeljenoj obitelji te, najvažnije, kako nije mogao oženiti djevojku koju je volio upravo zbog svog grčko-turskog podrijetla. Kako Lujanović tvrdi: „Ti tekstovi ujedno pokazuju povezanost s prostorom u toliko značajnoj mjeri da se čak može govoriti i o svojevrsnom kultu prostora. Svakog od likova naziva se i prepoznaje po tome iz kojeg je mjesta, kao da je njegov prostor neka vrsta pečata koji se utiskuje u njegov identitet“ (Lujanović, 2018., 106). Ćamil je lik kojemu nedostaje taj prostorni aspekt identiteta i koristi se Džemovom pričom kako bi to nadomjestio. Nakon te traumatične životne epizode, Ćamil odlazi na školovanje u Carigrad, a pri povratku u rodni grad Smirnu potpuno se promijenio. Kako Haim sumira njegovo stanje: „Od Grka ga je delilo sve a sa Turcima vezivalo malo šta“ (Andrić, 1964., 55). U bezizlaznoj situaciji i potpuno usamljen, izoliran od svega i svakoga, Ćamil se okreće onom aspektu života gdje se najbolje osjećao – knjigama i povijesti. Istražujući sudbinu sultana Džema, koja je bila čak i tragičnija od njegove, Ćamil potpuno preuzima njegov život na sebe. Granica između tih dviju osoba, ta dva identiteta, postaje gotovo nevidljiva. Zanimljivo je da se okreće upravo povijesnom liku koji na prvi pogled nema ništa slično s njim osim osjećaja izoliranosti. Kako Ivon sumira: „Ipak, jedno ih vezuje, a to je osjećaj nepripadanja nikome, odnosno nemogućnost identifikacije s bilo kojim kolektivom. Obojica su zarobljeni u prostoru "između"“ (Ivon, 2012., 308). Ako se situacija promotri iz šire perspektive, on nije samo zarobljen između grčkog i turskog naroda već i između Zapada i Istoka. Grčki narod i civilizacija se generalno smatraju kolijevkom europske i zapadne civilizacije dok Turska simbolizira islamsku vjeru i Istok. Ova su dva geografska i civilizacijska pojma dugo vremena stavljana u oprečni položaj upravo širenjem onoga što Foucault naziva

„diskursom moći“³. Vladajući Zapad širi onakav diskurs o Istoku kako bi ga ostavio u podčinjenom položaju. Kako je o Istoku stvoren zazor zbog njegove umjetno stvorene tajnovitosti, tako je i prva reakcija fra Petra i Bugara na Ćamila strah, odnosno unaprijed stvorene predrasude. Fra Petar čak i naglašava, kasnije u romanu, kako je Ćamil potpuno drukčiji od onog što je očekivao od jednog Turčina: „To je bilo dovoljno fra Petru da uvidi da Turčin nije ohol ni odbojan kao što bi mogao da bude“ (Andrić, 1964., 42). Protrka Štimec svrstava lik fra Petra u skupinu prepoznatljivih Andrićevih likova koje naziva *Zapadnjacima*:

„Zapadnjački kartezijanski model subjekta predodredio je i percepciju napretka, civilizacije, umjetnosti, povijesnosti, roda, jezika itd. koje reflektiraju i Andrićevi „Zapadnjaci“. Bez obzira na to pristupaju li Orijentu s pomnošću zainteresiranih istraživača ili se skanjuju nad njegovim manifestacijama, njihov je pogled uvjetovan pretpostavkama o neredu i nesreći kao ključnim riječima Istoka“ (Protrka Štimec, 2019., 189).

Fra Petar kao reprezentativni primjer ove skupine likova utjelovljuje zazor koji se demonstrira prema Istoku i svemu što mu pripada. Taj zazor nestaje u trenutku kada Ćamil i fra Petar uspostave razgovor i prijateljski odnos.

Dodatan prilog ovakvom čitanju je i činjenica da je zatvor Deposito smješten upravo u Istanbulu koji je i geografska ali i simbolička granica zapadnih i istočnih civilizacija. Sam grad je kroz povijest bio pod vladavinom i istočnih i zapadnih naroda, a geografska granica Azije i Europe prolazi kroz grad. Smještanjem radnje upravo u taj geografski prostor, Andrić još jednom naglašava podjelu, odnosno besmislenost podjela. Besmislenost se vidi u činjenici da su svi zatvorenici, bez obzira na vjeru ili etničko podrijetlo, u istim uvjetima i na istom mjestu. Avlija nije mjesto koje razlikuje ljude – svi su jednaki i jednako krivi. Lujanović ističe sljedeće:

„Jedna od brojnih tekstualnih taktika jest Andrićevo poigravanje s identitetima i uspostavljenim identitetskim obrascima koje se ne zaustavlja samo na kratkotrajnim spajanjima, ili bolje rečeno, sudaranjima različitosti, nego ide i korak dalje. Kao da pokušava jedan identitet izvrnuti prema svojoj unutrašnjosti i pokazati njegovu

³ Kalanj, Rade: *Michel Foucault i problem moći*. Zagreb, Revija za sociologiju XXIV, 1993.

prazninu, Andrić povremeno opisuje i situacije u kojima pojedinca bolje razumije Drugi nego Isti“ (Lujanović., 2018., 54 – 55).

Jasno je da su pristupi i obrasci stvaranja djela u ovom romanu slični već poznatim uzorcima u drugim Andrićevim djelima. Posebno je bitno istaknuti kako se opet pojavljuje situacija u kojoj se naizgled potpuno različiti pojedinci po svim aspektima osobnosti puno bolje razumiju od onih koji pripadaju sličnim skupinama. U ovom se romanu to jasno primjećuje na odnosu fra Petra i Ćamila. Katolički svećenik starije životne dobi i turski mladić na prvi pogled ne bi trebali imati ništa zajedničko, ali Andrić još jednom preokreće očekivanu situaciju i nudi čitateljima to prijateljstvo.

Dodatan pristup Ćamilovom identitetu, odnosno njegovu gubitku je analiza alter-ega Džema. On je bio turski sultan koji je izgubio borbu sa starijim bratom oko prava na prijestolje i bio je prognan. Ostatak svog života proveo je u zatočeništvu te su ga različiti europski plemići i moćnici koristili za svoje političke igre i ucjene. Umro je kao stranac, a čak i nakon smrti, njegovo je tijelo korišteno u političkim spletkama. Pojam arhetipa primjenjiv je u *Prokletoj avliji* kroz motiv neprijateljstva dva brata, u ovom slučaju Džema i Bajazita. Ovakvo tumačenje ističe Nemeč: „Ipak, čak je i tom sinopsisu Džemova života pisac uspio dati mitološko-legendarno ruho kratkom uvodnom napomenom pripovjedača (Ćamila) u kojoj podsjeća da se priča temelji na drevnom, arhetipskom motivu suparništva i mržnje među braćom (...)“ (Nemeč, 2014., 178). Taj arhetip neprijateljstva između dva brata koji su uvijek dijametralno suprotni u karakteru prisutan je u književnosti od pradavnih vremena (biblijski Kain i Abel i dr.). I sam autor u romanu ističe taj element: „To je u novom i svečanom obliku drevna priča o dva brata. Otkako je sveta i veka postoje, i neprestano se ponovno rađaju i obnavljaju u svetu – dva brata – suparnika“ (Andrić, 1964., 71). Ovom je autorovom intervencijom prisutnost i važnost arhetipa o braći dodatno dobila na simboličkoj snazi. Koristeći taj simbol kao sadržajnu okosnicu centar svog romana, Andrić uključuje dodatnu intertekstnu poveznicu između romana i ostalih djela s tim arhetipom.

4.3. Latifaga ili Karađoz

Bitan lik u romanu koji se ne pojavljuje često misteriozan je lik Latifaga koji je u zatvoru poznat pod nadimkom Karađoz. Njegov opis u romanu prati promjenu od veselog, obrazovanog dječaka koji postaje grub i nasilan u pubertetu. Upravo su se te karakterne crte zadržale do odrasle dobi i takvo ga je ponašanje dovelo do mjesta upravitelja zatvora. Naime, bio je jako problematičan mladić koji je provodio vrijeme s krivim društvom i dovodio se u probleme sa zakonom. Njegov utjecajni i imućni otac je iskoristio svoj položaj u društvu kako bi Latifagu primili u policijsku službu. Koristeći se lukavim i podmuklim postupcima, okomio se na sve one s kojima je prije provodio vrijeme. Bio je uspješan u svom poslu upravo zato što je jako dobro poznao mehanizme ponašanja unutar takvih devijantnih skupina. Jedino što je razlikovalo Karađoza, što mu je postao nadimak u zatvoru, od njegovih bivših prijatelja, činjenica je da je on sada na položaju moći, da je proizvoljno postavljen kao instancija pravde i da je sada na dijametralno suprotnoj strani od njih što se tiče zakona i društvenih normi. U teoriji je situacija bila takva, ali praksa i njegovo stvarno ponašanje su nešto sasvim drugo. On je ostao isti nasilni, grub i mračni čovjek koji je sada mogao primjenjivati svoje začudne metode rada na sve one koji mu se nađu na putu. Svojim metodama dolazi do onih informacija koje mu trebaju. Ljudi se lome pod njegovim pritiskom i priznaju zločine, odaju informacije ili partnere i pristaju na dogovore i Karađozove zahtjeve. U njegovom je liku utjelovljen svaki autoritarni vođa koji panikom, paranojom i psihološkim pritiskom utječe na one koji su mu podčinjeni. S obzirom na vremenske okolnosti koje okružuju Andrića, zaključak koji se sam nameće je da Karađoz zajedno sa svojim čuvarima predstavlja tadašnju autoritarnu komunističku vlast koja je koristila slične mehanizme pritiska za svoje ciljeve.

Način na koji Andrić prikazuje svoj zatvor može se usporediti s Foucaultovim konceptom panoptikuma. Kako Foucault navodi: „Odatle proizlazi i glavni učinak Panoptikona: da se kod zatočenika stvori svjesno i stalno stanje vidljivosti kojim se osigurava automatsko funkcioniranje moći“ (Foucault, 1994., 206). Taj koncept se temelji na građevinskoj konstrukciji zatvora u kojoj zatvorenici ne mogu izbjeći nadgledanje. Upravitelj Karađoz je utjelovljenje panoptikuma u jednoj osobi. Andrić opisuje kako je Karađoz živio na imanju u neposrednoj blizini Avlije te da je neprimjetno izlazio i ulazio iz nje. Nadzor je provodio i nad zatvorenicima i nad čuvarima, a posebno je bio ponosan na svoju taktiku pristupanja zatvorenicima. Igrao je igru s njima, preuzimao psihološke karakteristike i uzorke

ponašanja raznih likova i pristupao svakom zatvoreniku s različitom taktikom kako bi od njega dobio jedino što je držao vrijednim – priznanje. Karađozovo psihološko stanje koje se odražavalo u njegovom ponašanju također se može promatrati kao element analize identiteta. On je opisan kao lik koji se prilagođava situacijama po potrebi i na taj način utječe na ljude u svoju korist. Kako ga i Andrić opisuje:

„Ni najstariji i najlukaviji gosti Proklete avlije nisu mogli uhvatiti kraja i konca toj Karađozovoj igri, koja je bila potpuno lična, puna neočekivanih i smelih obrta i smicalica, vrlo često u protivnosti sa svima pravilima policiskog rada i postupanja i sa opštim društvenim običajima i navikama. Već prve godine on je stekao svoj nadimak Karađoz. I zaista je ta Avlija i sve što je sa njom živelo i što se u njoj dešavalo bila velika pozornica i stalna gluma Karađozovog života“ (Andrić, 1964., 26 – 27).

Uz ime Karađoz stoji autorova fusnota: „Groteskna fusnota turskog pozorišta senki“ (Andrić, 1964., 26). Osim ponašanja, Karađozovo ime, koje je dobio nakon izvjesnog vremena upravljanja zatvorom, implicira nestalnost i dvojnost njegova lika. Pojavljuje se i nestaje, mijenja lica i ponašanja nestalno kao sjene u kazalištu. Zanimljivo je i primijetiti kako je djelovanje te vrste kazališta došlo i do Bosne tijekom turske opsade⁴. Andrić još jednom crpi inspiraciju iz svog djetinjstva i odrastanja koje je većinom proveo u Bosni.

4.4. Ostali likovi romana

Ovo će se poglavlje fokusirati na identitet svih zatvorenika Avlije kao kolektiva te na likove Haima i Zaima koji se mogu promatrati zasebno zbog svoje zastupljenosti u romanu. Avlija je opisana kao prostor u kojem vrijeme staje, u kojem se gubi granica između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Vodi zatvorenike prema gubitku identiteta jer gube osjećaj pripadnosti koji su posjedovali prije ulaska. „Zbog svega toga Avlija brzo a neosetno savije čoveka i potčini ga sebi, tako da stane da se gubi. Zaboravlja ono što je bilo i sve manje misli na ono što će biti, pa mu se i prošlost i budućnost slegnu u jednu jedinu sadašnjicu, u neobični i strašni život Proklete avlije“ (Andrić, 1964., 20). Kolektivni lik svih, neimenovanih zatvorenika Avlije pokazuje jednu jako važnu karakteristiku

⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30367>

Freudove teorije o izgradnji ličnosti. Naime, Freud ističe važnost primarnih, gotovo životinjskih nagona u oblikovanju ljudske ličnosti i budućeg ponašanja. Po njemu se ti nagoni ne smiju pokazivati u javnosti jer se smatraju društveno neprihvatljivima i neprimjerenima pa se potiskuju i pokazuju kroz druge oblike ponašanja. To se u Freudovim teorijama naziva mehanizmima represije i sublimacije.⁵ Zatvorenici Avlije iskazuju sve ono potisnuto kad puše poseban vjetar, u knjizi nazvan *južni vetar*. Ljudi postanu neobično razdražljivi, bjesne jedni na druge bez ikakvog razloga, viču i rade grimase. Andrić tu cijelu situaciju opisuje izrazito naturalistički. Ljudi su igračke u rukama prirode i ne mogu se boriti protiv njenog sveobuhvatnog utjecaja. Andrić takvu Avliju opisuje kao „ogromnu dečju čegrtaljk u džinovskoj ruci a ljudi u njoj poigravaju, grče se, sudaraju među sobom i biju o zidove kao zrna u toj čegrtaljci“ (Andrić, 1964., 22). Pod utjecajem prirode i Avlije, izoliranosti od svijeta u tako surovim uvjetima, svi zatvorenici padaju pod njen utjecaj koji ih potpuno mijenja. U takvim se trenucima ne mogu razlikovati osobe – svi se formiraju u jednu cjelinu koja je potpuno nesavladljiva. Ne preostaje ništa drugo nego čekati smirivanje situacije. Takav groteskan način opisivanja zatvorenika hiperbola je za način utjecaja izoliranosti na psihološko stanje čovjeka.

Kao što je već navedeno, likovi Haima i Zaima mogu se promatrati odvojeno od ostatka zatvorenika jer ipak čine bitne faktore u radnji romana. Obojica su prikazani kao brbljavci. Kao što Katušić navodi: „Suprotno tomu, Zaim, nekontrolirano govoreći o svojim ljubavnim i poslovnim neuspjesima, fiksiran je na sebe sama, a Haim u svojim neobuzdanim govorima “o svemu i svima” na boli i patnju kao takve“ (Katušić, 2017., 116). Zaim stalno prepričava svoje brojne ljubavne avanture i priča o ženama, a Haim je najbitniji jer fra Petru donosi sve što čitatelji i on saznaju o Ćamilu. Posebno su zanimljiva njihova gotovo identična imena. Kada se uzme u obzir i sličan način na koji su oni opisani, nameće se pitanje: jesu li Haim i Zaim ista osoba? Ako i jesu dvije različite osobe, koriste iste mehanizme za bijeg od okrutne stvarnosti. Kako bi se što manje morali suočavati sa surovim životom u Avliji, svojim govorom i pričanjem pokušavaju pomoći sebi i drugima da ne razmišljaju o realnosti oko njih. Pokušavaju pričanjem sačuvati zdrav razum i identitet.

⁵ Lešić, Zdenko: *Teorija književnosti*. Službeni glasnik, Beograd, 2008.

5. ZAKLJUČAK

Pitanja koja je ovaj rad pokušao razjasniti tiču se 1. pozicije Ive Andrića u nacionalnim kanonima s naglaskom na hrvatskom kanonu, 2. funkcioniranja *Proklete avlije* unutar njegovog opusa i 3. korelacije identiteta likova romana s poetizacijom historije i mogućih biografija. Roman *Prokleta avlija* treba promatrati u istom rangu s romanima *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika* te u odnosu na vrhunce novelističkoga opusa. Brojni hrvatski kritičari i povjesničari književnosti upravo za taj roman imaju samo pohvalne riječi smještajući ga u sami vrh hrvatske i svjetske književnosti. Problematika turskog naroda, lik fra Petra koji je lik i u drugim pripovijetkama te prikaz mističnosti i egzotičnosti turske, istočne kulture prepoznatljiva su mjesta njegovog stvaralaštva.

Posebno istaknut aspekt romana njegova je prstenasta struktura s nizom intradijegetičkih pripovjedača (*Rahmenerzählung*). Pričom unutar priče ostavlja se dojam nedovršenosti. Ulančavanjem jedne priče na drugu postiže se i efekt svevremenosti i univerzalnosti događaja. Samim time, problem identiteta, pripadnosti i podjela od partikularne situacije u romanu primjenjive na nekolicinu likova postaje civilizacijski problem. Podrazumijeva se kako Andrić nije prvi ni posljednji autor koji se bavi takvom problematikom, ali upravo zbog svog specifičnog pristupa radnji, može ga se istaknuti kao reprezentativan primjer.

Također, ne može se zanemariti utjecaj Andrićevih osobnih iskustava. Neke od elemenata romana, npr. lik Karadžoza, Andrić preuzima iz svojih sjećanja tijekom odrastanja u Bosni. Ono mračno i neobjašnjeno, potisnuto u pamćenju, iznosi u djelu kroz lik mračnog, mističnog i gotovo dijaboličnog Latifage. Također, tematika likova bosanskih franjevac može se povezati s brojnim natuknicama njegove biografije iz kojih je vidljivo prijateljstvo i bliski odnos s franjevcima po raznim bosanskim samostanima. Iako naizgled dovoljno odlučan oko svojih političkih stavova, još uvijek je ostavio dovoljno prostora za raspravu da se i desetljećima nakon njegove smrti pokušavaju razotkriti detalji koji bi konačno prevagnuli situaciju na jednu ili drugu stranu. Prikazujući sudbine likova, Andrić istražuje izmještenost i fluidnost identiteta. Kako se navodi u Leksikonu hrvatske književnosti: „Ta mračna parabola o tiraniji i podijeljenosti u svijetu uzor je Andrićeve pripovjedačke vještine i potvrda njegova uvjerenja da je pričanje dokaz čovjekove nadmoći nad događajima kojima je u stvarnosti podvrgnut i ograničen, a koji ga često ugrožavaju,

pritišću i ponižavaju...“ (*Leksikon hrvatske književnosti*, 2008., 731). Kao što je pričanje omogućilo Andrićevim likovima da se izdignu iznad prošlih i trenutnih trauma, tako je pričanje o likovima omogućilo Andriću da se pokuša izdignuti iznad svojih identitetskih nedoumica. Pričom o pričama stvara *perpetuum mobile* jer, kako i sâm navodi: „A tu gde se završavalo jedno, počinjalo je drugo pričanje. Kraja nije bilo.“ (Andrić, 1964., 49)

LITERATURA

Andrić, Ivo: *Prokleta avlija*. Zagreb, Mladost, 1964.

Burzyńska, Anna i Markowski, Michał Paweł: *Književne teorije XX. veka*. Beograd, Službeni glasnik, 2009.

Detoni-Dujmić, Dunja i dr.: *Leksikon hrvatske književnosti – Djela*. Zagreb, Školska knjiga, 2008.

Foucault, Michel: *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*. Zagreb, Informator: Fakultet političkih znanosti, 1994.

Foucault, Michel: „O drugim prostorima“ u: *Glasje, časopis za književnost i umjetnost*, Godina III, broj 6, 1996, str. 8 – 14.

Frangješ, Ivo: „U avliji, u proklesoj. Priča i egzistencija u Andrićevoj umjetnosti“, *Forum*, 17 (1978) 6.

Hergešić, Ivo: *Književni nobelovci*. Radio-televizija Zagreb, Mladost, Zagreb, 1969.

Ivezić, Stjepan: *Nobel i nobelovci*, Epoha, Zagreb, 1965.

Ivo Andrić –50 godina kasnije, ur. Z. Lešić, F. Duraković, Odjeljenje humanističkih nauka ANUBiH, Sarajevo, 2012.

Ivon, Katarina: „Identitet bez identiteta (Ćamil između Istoka i Zapada)“ u: *Croatica et Slavica Iadertina* VIII/I, 2012., str. 299 – 312. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/98571>

Katušić, Bernarda: „Govor i trauma u Andrićevoj Proklesoj avliji“ Beč, Institut für Slawistik, Universität Wien, 2017. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/190782>

Književni kanon. Komparativna povijest hrvatske književnosti, ur. C. Pavlović, V. Glunčić-Bužančić, A. Meyer-Fraatz, Književni krug Split, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split – Zagreb, 2018.

Lešić, Zdenko: *Teorija književnosti*. Beograd, Službeni glasnik, 2008.

Lujanović, Nebojša: *Prostor za otpadnike: od ideologije i identiteta do književnog polja*. Zagreb, Leykam International, 2018.

- Martens, Michael: *San o Jugoslaviji – Razgovori o Ivi Andriću*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2021.
- Martens, Michael: *Vatra u vatri – Ivo Andrić. Jedan europski život*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2020.
- Meić, Perina: *Andrićeva poetika: iza kulisa ispriповijedanog*. Rijeka, Ogranak Matice hrvatske u Rijeci, 2021.
- Nemec, Krešimir: „Andrićeva *Prokleta avlija* kao mundus inversus“ u: *Croatica XXXVIII* 58, 2014., str. 175 – 196. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/130978>
- Nemec, Krešimir: *Gospodar priče: poetika Ive Andrića*. Zagreb, Školska knjiga, 2016.
- Nemec, Krešimir: *Putovi pored znakova: portreti, poetike, identiteti*. Zagreb, Naklada Ljevak, 2006.
- Nemec, Krešimir i dr.: *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb, Školska knjiga, 2000.
- Protrka Štimatec, Marina: *Politike autorstva: Kanon, zajednica i pamćenje u novijoj hrvatskoj književnosti*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2019.
- Solar, Milivoj: *Teorija književnosti*. Zagreb, Školska knjiga, 2005.
- Škvorc, Boris i Lujanović, Nebojša: „Andrić kao model izmještenog pisca (ili kako je otvoren prostor za ‘pozicioniranje između’ nacionalnoga korpusa i kulturalnih paradigmi)“ u: *Fluminensia* god. 22 (2010) br. 2, str. 37 – 52. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/65376>
- Visković, Velimir (ur.): *Hrvatska književna enciklopedija: A – Gl*. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010.
- Visković, Velimir: *Prokleta avlija: roman*. Zagreb, Konzor, 1998.